

No part of this Special Issue shall be copied, reproduced or transmitted in any form or any means, such as Printed material, CD – DVD / Audio / Video Cassettes or Electronic / Mechanical, including photo, copying, recording or by any information storage and retrieval system, at any portal, website etc; Without prior permission.

Aayushi International Interdisciplinary Research Journal

ISSN 2349-638x

Special Issue No.73

Disclaimer

Research papers published in this Special Issue are the intellectual contribution done by the authors. Authors are solely responsible for their published work in this special Issue and the Editor of this special Issue are not responsible in any form.

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
1.	Dr. (Mrs.) Apoorva Arun Marathe	An Overview of Studies on Socio-Economic Implications of Migration And Remittances at Global, National Level Andon Goa	1
2.	Dr. Vidya M. Jirage	Rural - Urban Migration in India	6
3.	Miss Madhuri Sontakki	Impact Of Migration On Rural Urban Area	11
4.	Dr. Prof. Jayashri B. Hanchinmani	Impact and Causes of Migration on Rural Area	14
5.	Dr. K. M. Kotwal	Present Position of Migration in India – Hurdles and Remedies	15
6	Dr. Manasi Manojkumar Kambale	Impact of Migration on Rural Areas	19
7	Prof. Mugdha Atul Kamat	Study of Effect of Migration on the Development of Micro, Small and Medium Enterprises in Sindhudurg District: Empirical Study	22
8	Dr. R. G. Sawant M. S. Bhosale	Migration In India: Causes, Consequences, And Challenges	30
9	Prof. Sandeep Shivram Teli	Impact of Migration on Rural and Urban Area in India	35
10	Dr. Babasaheb Vithoba Mali	Causes of Migration	40
11.	Prof. Sarika Subhash Rane	Impact Of Migration On Rural And Urban Area In India	43
12	Dr. Geeta Avinash Rashinkar	Impact Of Migration On Urban Area	46
13	Sudarshan Vinayak Thakur	Migration- Impact on Rural and Urban Area	49
14	Mr. Vaseem Hanif Sayyed (Haseena)	Impact of Migration on Urban Area Special Reference to Mumbai: Analytical Study	53
15	Prof. Rasika Suresh Tambe	Impact Of Rural-Urban Migration On Economic Development	58
16	Prof. Kishor Manikrao Waghmare	Impact Of Migration On Professional Skills Among College Librarians In Sindhudurg, Ratnagiri, Raigad And Mumbai Districts In Maharashtra State	61
17	Mr. Prakash B. Masurkar	Socio-Economic Impact Of Internal Migration On Rural Households In India: A Case Study Of Sindhudurg District	64
18	Dr. Bharat Arvind Tupere	Thrity Umrigar's ' <i>If Today Be Sweet</i> ' is an Expression of Discourse of Migration: A Brief Study	70

National Conference on Impact of Migration on Rural and Urban Area in India Organized By :- Shri. Manohar Hari Khapane College of Arts & Commerce, Pachal			29th Feb. 2020
Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
19	Prof. Mrs.Sadhana Prakash Ambre Chavan	Migration In India: Causes And Consequences	73
20	Mrs. Suvarna Shankar Patil	Impact Of Migration On Urban Area In India	77
21	Prof. Neelam D. Dhuri	Status of Migration	81
22	Mr.Manohar Ramulu Kondagurle	Historical Study of Library Legislation in India	86
23	Dr. Anant N. Lokhande	The Socio-Economic Study of Migrated Construction Workers in Kudal Taluka	90
24	Dr. Kashinath R. Chavan Mr. Sunil D.Salve	A Study Of Rural Urban Migration In India	94
25	Dr. Kunal D. Jadhav	The Effects Of Educational Extension Work Activities On Rural Students In Sindhudurg Distric	98
26	Prof. Mengal Santosh Gangaram	Migration and Rural Development of Konkan Region of Maharashtra	104
27	Dr.Nilima R. Mirajakar	Human Migration	107
28	Prof. Sandeep Shivram Teli	Impact of Migration on Rural and Urban Area in India	112
29	Prof. Suryakant Prabhakar Mane	An Economic Analysis of Rural Migration in India	117
30	प्रा. डॉ अशोक जानदेव पाटील	कोकणातील स्थलांतर रोखण्यासाठीच्या उपाययोजना (रत्नागिरी व सिंधुदुर्ग जिल्ह्यांच्या संदर्भात)	122
31	डॉ. विकास शंकर पाटील	सक्तीच्या स्थलांतराची दुःखरी नस- झाडाझडती	128
32	डॉ. विनोद संभाजी सोनवणे	स्थलांतर आणि रोजगार - एक चिकित्सक अभ्यास	133
33	डॉ. चद्रकांत बन्सी माळी	ग्रामीण - शहरी स्थलांतरण : एक विश्लेषण	139
34	सौ. राधिका सावंत	भारतातील ग्रामिण आणि शहरी भागावरील स्थलांतराचे परिणाम	144
35	प्रा. श्री. सुरेश नारायण पाटील	बुध्दीवंतांचे स्थलांतर	148
36	प्रा. रुपाली धोंडू माने	स्थलांतराचा ग्रामीण भागावरील परिणाम	153
37	आर. ए. सरपाते शीतल संतोष धनावडे	महाराष्ट्रामधील लोकांचे वाढते स्थलांतर एक : चिकित्सक अभ्यास	158

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
38	प्रा. प्रसाद सुरेश भागवत	ग्रामीण नागरी स्थलांतर प्रक्रियेची कारणमिमांसा	163
39	प्रो.प्रमोद अरविंद देसाई	शहरी स्थलांतराचे स्वरूप व परिणाम	166
40	डॉ. बी.पी. बोगर्डे	मसणजोगी समाजाचे स्थलांतर आणि लोकसंस्कृती	172
41	प्रा. डॉ. सत्येंद्र विजय राजे	स्थलांतराचा रत्नागिरी जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रावरील प्रभाव (1832 - 1947)	175
42	डॉ. सोमनाथ कदम	सिंधुदुर्गातील स्थलांतरित कातकरी समाजाची संस्कृती आणि समस्या व उपाय	180
43	डॉ. शेखर सुरेश पाटील	स्थलांतरणाची कारणे व परिणाम	184
44	सौ. सविता श्रीमंत शिरोळे	ग्रामीण स्थलांतर - कारणे व परिणाम	190
45	प्रा.डॉ. सुधीर सोपान वाघमारे	भारतातील स्थलांतराची कारणे आणि उपाय योजना	196
46	नेहा अशोक चव्हाण, युक्ता संतोष शिवदे	रत्नागिरी तालुक्यातील ग्रामीण भागातील श्रमिकांच्या स्थलांतराचा अभ्यास	201
47	प्रा. वैभव उदय कीर	भारतातील स्थलांतराचा ग्रामीण व शहरी भागावर होणारा परिणाम	206
48	प्रा.डॉ. डी.टी. कदम,	आदिवासी समाजाचे स्थलांतर : कारणे व परिणाम	210
49	प्रा. संग्राम विश्वास चव्हाण	स्थलांतरित श्रमिकांच्या आर्थिक सामाजिक , समस्या व उपाययोजना	217
50	प्रा. डॉ. डी. व्ही. हारगिले	लोकसंख्या स्थलांतराची कारणे आणि परिणाम	221
51	डॉ. एस्. पी. तेरसे	स्थलांतराचे विविध प्रकार आणि स्थलांतराची वास्तविकता	223
52	अस्लम द. अत्तार	महाराष्ट्रातील स्थलांतर प्रश्न आणि उपाय	225
53	डॉ.संगीता भालचंद्र काटकर	कोकण विभागातील स्थलांतर	231
54	प्रा. विनोद कृष्णा भुवड	स्थलांतर आणि स्थलांतराची कारणे	235
55	डॉ.दिनेश सखाराम माश्रणकर	भारतातील ग्रामीण- नागरी स्थलांतर	240

Sr.No.	Name Of Author	Title Of Paper	Page No.
56	प्रा. बी. ए. कश्यप	स्थलांतराचा भारतातील ग्रामीण व शहरी भागावरील परिणाम	247
57	प्रा.प्रमोद एस. मेश्राम	दक्षिण कोकणातील पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षितांचे स्थलांतर	252
58	श्री सागर प्रभाकर वळजू	शहरी भागात होणारे स्थलांतरण-जोखीम, आपत्ती व परिणाम	255
59	श्री. दत्ता उत्तमराव कुंटेवाड	भारतातील स्थलांतर एक विदारक वास्तव	260
60	डॉ. राजाराम महादेव थोरात	ग्रामीण स्थलांतराचा भौगोलिक अभ्यास	264
61	प्रा. सौ. संजीवनी सुरेश पाटील	भारतीय पहिल्या सुशिक्षित पिढीचे स्थलांतर - वास्तव आणि वर्तमान 'फॉर हिअर, ऑर दू गो?' च्या आधारे	270
62	डॉ. संजय पाटोळे	“चौथी क्रांती” कादंबरीमधील भटक्यांचे जीवन	279
63	डॉ.बळवंत तुकाराम दाभाडे	मराठी कादंबरीतून व्यक्त झालेले स्थलांतराचे प्रश्न	284
64	डॉ. बाळासो आण्णा सुतार	कारागीर समाज संस्कृती व भाषा	288
65	प्रा. सचिन शांताराम दहिबावकर	मुंबईतील स्थलांतर आणि पाणीपुरवठ्याचे व्यवस्थापन	291
66	प्रा. दिलीप य. बर्वे	धरणग्रस्तांच्या स्थलांतराची झाडाझडती एक अभ्यास	295
67	डॉ. पांडुरंग गावडे	केलास टॉड यांच्या कादंबरीतील शेतकऱ्यांचे स्थलांतर	299
68	प्रा. जगदिश पांडुरंग राणे	'झाडाझडती' मधील विस्थापितांचे प्रश्न-एक दृष्टीक्षेप	302
69	श्री जयवंत केशव पाटील	स्थलांतराचा अध्यापकीय दृष्टीकोण एक - अभ्यास	306
70	प्रा संजय वसंत निंबाळकर .	स्थलांतर का संस्कृति और भाषा पर प्रभाव	311
71	डॉ. सुनिल महादेव चव्हाण	माइग्रेशन : कहीं खुशी कहीं गम !!	314
72	डा. संतोष रायबोले	संजीव के कथा साहित्य में विस्थापन	318

दक्षिण कोकणातील पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षिते स्थलांतर

प्रा. प्रमोद एस. मेश्राम

सहयोगी प्राध्यापक

श्री. मनोहर हरी खापणे कला व वाणिज्य महाविद्यालय पाचल,

ता. राजापूर, जि. रत्नागिरी.

प्रस्तावना :

समाजातील वेगवेगळ्या समूहातील लोकांचे स्थलांतर ही घटना अत्यंत महत्वपूर्ण मानली जाते. स्थलांतराची अनेक कारणे समाजात अस्तित्वात दिसून येतात. स्थलांतर ही प्रक्रिया सामाजिक, सांस्कृतिक, मानसिक, आर्थिक व भौगोलिक अशा विविध कारणांमुळे घडून येणारी प्रक्रिया असल्याचे मानले जाते. स्थलांतराची घटना मानवाच्या आर्थिक विकासाला चालना देणारी घटना आहे. भारतामध्ये वर्ण व जातिव्यवस्थेच्या उतरंडीमध्ये समाजातील खालच्या समूहाची स्थिती अतिशय हलाखीची बनलेली होती. त्यामुळे आपल्या उदरनिर्वाहासाठी शहरी भागाकडे किंवा काम मिळेल अशा ठिकाणी खालच्या वर्गाला फार मोठ्या प्रमाणात स्थलांतर करावे लागले.

प्राचीन ते आधुनिक काळापर्यंत समाजात स्थलांतराची प्रक्रिया घडून आल्याचे दिसून येते. स्थलांतरामुळे त्या-त्या समाजाची परिवर्तनाची प्रक्रिया सुरु होऊन त्या समाजाचा विकास जरी होत असला तरी त्या भागात अनेक प्रकारच्या समस्या निर्माण होतात. शहरांची वाढ घडवून आणण्यात स्थलांतराचा वाटा मोठ्या प्रमाणात असतो. त्यामुळे शहरांची लोकसंख्या फार मोठ्या प्रमाणात वाढल्याचे दिसून येते. लोकसंख्येच्या वाढीमुळे चांगले व वाईट परिणाम घडून येत आहेत. देशातील अनेक महत्त्वाची शहरे शहरीकरणाच्या विळख्यात अडकली आहेत.

स्थलांतराची व्याख्या :

अनेक समाजधुरिणींनी स्थलांतराच्या व्याख्या केलेल्या आहेत. स्थलांतर म्हणजे काय? हे समजून घेण्यासाठी त्या महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

- अ) स्थलांतर म्हणजे विशिष्ट कालावधीत एका भौगोलिक स्थानातून वास्तव्य सोडून त्या स्थानाव्यतिरिक्त इतर प्रदेशात वास्तव्यासाठी जाणे होय.¹
- आ) एका विशिष्ट समाजाने आपल्या आर्थिक किंवा सामाजिक परिस्थितीतील बदलामुळे कायमस्वरूपी किंवा काही कालावधीसाठी आपल्या अधिवासात केलेला बदल म्हणजे स्थलांतर होय.²
- इ) स्थलांतर म्हणजे रहिवासात झालेला बदल होय. या ठिकाणी स्थलांतरिताच्या व्यवसायात झालेला बदल मान्य नाही.³

वरील व्याख्येतून त्या-त्या समाजाने कुठल्याही कारणांसाठी इतर ठिकाणी जाऊन आपला स्वतःचा विकास घडवून आणला. अशा स्थलांतराचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. या स्थलांतरामध्ये आर्थिक व सामाजिकदृष्ट्या मागासलेल्या वर्गातील/समूहातील दुर्बल मजूर, मागासवर्गीय लोकांचे प्रमाण अधिक आहे.

स्थलांतराची कारणे :

समाजातील लोकांचे समूहाचे स्थलांतर घडून येण्यासाठी अनेक कारणे कारणीभूत असल्याचे मानले जाते त्यामध्ये समाजाची प्रवृत्ती, भौगोलिक, नैसर्गिक, राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक घटकांचे परिणाम स्थलांतरावर होत असतात. स्थलांतर ही गुंतागुंतीची प्रक्रिया असल्याचे मानले जाते ब्रिटिश काळापासून बेरोजगारीचा प्रश्न समाजात निर्माण झाला, समाजातील अन्यायी पद्धतीच्या जाचाला कंटाळून अनेकांनी ग्रामीण भागातून शहरांकडे स्वतःचे स्थलांतर केले.

१९८१ च्या जनगणनेनुसार भारतातील २२.४४ दशलक्ष लोक स्थलांतरित होते. या लोकांनी बिगर आर्थिक घटकांमधून व आर्थिक घटकांमुळे स्वतःचे स्थलांतर केले होते. यासंबंधात लोविस हा शास्त्रज्ञ म्हणतो की, 'ग्रामीण भागातील श्रमिक शहरी भागाकडे केवळ जिवंत राहण्यासाठी स्थलांतर करीत असतात.'

समाजातील अस्पृश्यांची स्थिती :

भारतीय समाजाचा इतिहास संघर्षमय व गुंतागुंतीचा आहे वर्ण व जातिव्यवस्थेमुळे समाजातील अस्पृश्यांचे जीवन नरक्यातनेसारखे झाले होते चातुर्वर्ण्य पद्धतीमुळे कामाची विभागणी झाली प्रत्येकाला त्यानुसार कामे देण्यात आली. वर्णव्यवस्थेमुळे समाजात श्रेष्ठ, कनिष्ठाची भावना विकसित झाली. ही व्यवस्था दोषमुक्त होती. वर्णव्यवस्थेप्रमाणेच जातिव्यवस्थाही महत्त्वाची मानली गेली. या जातींनी समाजाला विभक्त केले. समाजाच्या उत्तरंढीनुसार कामाची विभागणी करण्यात आली होती. यासंबंधी राम आडूजा म्हणतात, 'गुप्त काल तक जातिव्यवस्था बहुत कठोर हो गई तथा अन्य सभी जातीयों के उपर ब्राह्मणों का वर्चस्व स्थापित हो गया।'⁴

वर्णव्यवस्थाप्रमाणेही जातिव्यवस्था कठोर असल्यामुळे असंतुलित समाजव्यवस्था तयार झाली होती या व्यवस्थेबाबत डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, हिंदू समाजात हा एक मनोरा आहे व एक एक जात म्हणजे त्याचा एक-एक मजलाच होय. पण लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट ही आहे की, या मनोन्यास शिडी नाही आणि म्हणून एका मजल्यावरून दुसऱ्या मजल्यावर जाण्यास मार्ग नाही ज्या मजल्यात ज्यांनी जन्मावे त्याच मजल्यात त्यांनी मरावे. खालच्या मजल्यातला इसम मग तो कितीही लायक असे त्याला वरच्या मजल्यात प्रवेश नाही व वरच्या मजल्यातला माणूस मग कितीही नालायक असो त्याला खालच्या मजल्यात लोटून देण्याची कोणाची आज्ञा नाही.'

समाजात अस्तित्वात असलेल्या वर्णव्यवस्थेचा, जातीपद्धतीचा व अस्पृश्यतेचा अभ्यास अनेक समाजशास्त्रज्ञांनी केला. याच व्यवस्थेचा फायदा घेऊन समाजातील उच्चभू समाजाने अस्पृश्यांवर अन्याय-अत्याचार केले. अशा अस्पृश्य जातींची संख्या ४२५ एवढी होती. अस्पृश्यांनी समाजात कसे राहावे याची एक आचारसंहिताच स्पृश्यांनी तयार केली होती त्यामुळे जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंतच्या काळापर्यंत या समाजाला अन्याय-अत्याचाराशिवाय काहीही मिळाले नाही. समाजात अस्तित्वात असलेल्या नियमांचा भंग केला, तर गुन्हा समजला जात होता. उदरनिर्वाहाची सर्व साधने स्पृश्यांकडे उपलब्ध होती त्यांच्यासारखे उदरनिर्वाहाचे कोणतेही साधन अस्पृश्यांकडे उपलब्ध नव्हते त्यामुळे स्पृश्यांनी टाकलेल्या शिळ्या अन्नावर त्यांचा उदरनिर्वाह सुरू होता. अस्पृश्यांनी कसल्याही प्रकारचा धनसंचय करू नये असाही नियम होता. अस्पृश्य समाज त्यामुळे कनिष्ठपणाचे जीवन जगत होता. प्रशासकीय व्यवस्थेत त्यांचे योगदान अत्यंत महत्त्वपूर्ण होते. सदर समाजाला स्वतःच्या

उदरनिर्वाहासाठी उद्योग व व्यवसाय करण्याची मुभा होती. तसे व्यवसाय किंवा उद्योग अस्पृश्यांना करता येत नव्हते.

अस्पृश्यांच्या प्रशासकीय कामाबाबत महार वतनातून काही जमीन जरी दिली जात असली तरी ती जमीन कसदार नव्हती. महारांनी अनेक प्रकारची समाजाची, गावाची, प्रशासनाची कामे केली जात तरी तो निर्धन होता. चौवीस तास राबूनही त्यांना सुख कधी मिळालेच नाही. कोकणात प्रचलित असलेल्या जातिव्यवस्थेने अस्पृश्यांवर अनन्वित अन्याय-अत्याचार केले. ही स्थिती त्यांच्यासाठी असाह्य होती. याही परिस्थितीत ते जीवन जगत होते.

पूर्वास्पृश्य महार व बौद्धधम्म दीक्षितांचे स्थलांतर

पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांची सर्वांगिण स्थिती दयनीय असल्यामुळेच नाईलाजास्तव त्यांना स्वतःचे गाव सोडून शहरांकडे स्थलांतर करावे लागले. कोकणातील बरीच कुटुंबे मुंबई व इतर ठिकाणी स्थलांतरित झाली. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी अस्पृश्यांमध्ये शिक्षणाची कास निर्माण केल्यामुळे पूर्वाश्रमीच्या अस्पृश्यांनी व बौद्धधम्म दीक्षितांनी शिक्षणासाठी, नोकरीसाठी मोठ्या शहरांकडे स्थलांतर केले होते. बौद्धधम्म दीक्षेपूर्वी शिक्षण घेऊन नोकरीनिमित्त ते शहरात जाऊन राहायला लागले. गावच्या स्पृश्य समाजाकडून होत असलेला अन्याय-अत्याचार सहन करण्यापेक्षा मुंबईसारख्या ठिकाणी जाऊन मिळेल ते काम करित असत. राणीची बाग, हॉपकीन, म्युनिसिपॅलिटी, कापड गिरण्या, गोदरेज कंपनी यासारख्या ठिकाणी कामे करायला सुरवात केली.

कमी शिकलेल्या पूर्वाश्रमीच्या अनेक लोकांनी ब्रिटिशांची नोकरी पत्करून, सैनात मोठमोठ्या पदांवर कामे केली. कोकणातील १०३० लोक ब्रिटिशांच्या सैन्यामध्ये नोकरीला होते. आजही कोकणातील प्रत्येक कुटुंबातील एक तरी माणूस नोकरीनिमित्त शहराच्या ठिकाणी वास्तव्यास होते.

सारांश :

स्पृश्य समाजाच्या अन्यायकारक वर्तवणुकीमुळे अस्पृश्यांना फार मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरित व्हावे लागले. ही स्थलांतराची प्रक्रिया त्यांच्या विकासाठी अत्यंत महत्त्वपूर्ण असल्याचे दिसून येते त्यामुळे त्यांच्या आर्थिक जीवनात महत्त्वाचे परिवर्तन झाल्याचे दिसून येते. या लोकांनी व्यवसायात आपली नैपुण्यता निर्माण केली. खाजगी व सरकारी अशा दोन्ही प्रकारच्या नोकऱ्या त्यांनी स्वीकारल्या आहेत. स्थलांतरामुळे त्यांचा जीवन जगण्याचा स्तर लक्षणीय उंचावला आहे.

संदर्भ :

- १) अहिरराव वा. र., 'लोकसंख्या', निराली प्रकाशन, जोगेश्वरी मंदिर मार्ग, पुणे, पृ. २२८
- २) मेहता बी. सी. व कोही अनुज, 'रुरल टू अर्बन', डे.....मायगेशन मॉडेल, राजस्थान, १९९१, पृ. ८७
- ३) थेरोडोर कॅपोली, 'द सोसालाजी ऑफ वर्क', द युनिव्हिसिटी ऑफ मीन्सोना प्रेस, १९९१, पृ. ११
- ४) आहूजा राम, 'भारतीय समाज', रावत पब्लिकेशन जयपूर, २००२, पृ. १४
- ५) मून वसंत (संपा.), डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे बहिष्कृत भारत आणि मुकनायक, उच्च शिक्षण विभाग, महाराष्ट्र शासन, प्रथमावृत्ती १९९०, पृ. ०४